

جایگاه معنوی موسیقی در وضعیت کنونی ایران

مجید کیانی

تاریخ دریافت مقاله: ۸۱/۱۰/۱۱

تاریخ پذیرش نهایی: ۸۲/۴/۷

چکیده:

برای شناخت جایگاه معنوی موسیقی ایران ابتدا نیازمند مراجعه به متون قدیم موسیقی هستیم و بعد نیاز به شناخت انواع موسیقی از لحاظ جغرافیایی، تاریخی، فلسفی، علمی، آموزشی و کاربردی آن داریم و سپس از طریق تقسیم فلسفی آن در دو وجه موسیقی عامه پسند و موسیقی جدی بتوانیم وضعیت کنونی موسیقی ایرانی را از جهت تولید و اجرا مورد مطالعه و بررسی قرار دهیم.

واژه های کلیدی:

جایگاه معنوی، تسبیح، عالمانه، متعالی، جدی، عامه پسند، داود (ع)، زبور، مزامیر، دستگاهی - ردیف، نواحی - مقامی، کلاسیک.

E-mail: kianimajid@yahoo.com

* استادیار گروه آموزشی موسیقی، دانشکده هنرهای زیبا، دانشگاه تهران.

مقدمه

آنچه در متون موسیقی نظری ایران مشاهده می شود ، موسیقی علمی است روحانی ، زیرا که " هر گاه شخصی نغمه سرایی کند خواه از آلات نغمات و خواه دهنی روح را ، حظی وافر بخشد و چون باعث این علم جبرئیل است ، که روح الامین گویند علیه السلام ، و سبب روح شده ، از این جهت حکماء علم روحش گویند ^۱ ."

و همچنین علم موسیقی را یکی از اصول حکمت ریاضی می دانند که " علم باحوال نغم و اختلاف آن و حال ابعاد انتقالات و ایقاع و کیفیت تالیف الحان است و این علم از تالیف او وضع حکماست که روح را از آن لذتی و فرحی است نه جسم را و موضوع آن سمع است و نفس را بواسطه آن حرکتی و جنبشی حاصل شود و از آن لذت یابد ^۲ . و همچنین " که موسیقی تالیفی است که وضع حکما از نهادن آن ارواح حیوانی راست نه اجسام را که از آن نصیبی نیست و موسیقی اصناعتی است مرکب از جسمانی و روحانی و تالیف غناء و الحان از وی است . و هر صناعتی که به دست مردم کرده می شود هیولی و اشکال او جسمانی باشد الا صناعت موسیقی که موضع آن جواهر روحانی است و آن نفوس سمع است و تاثیرات او جمله روحانی است و نفس به سبب او حرکت کند بدان جهت که موسیقار باشد ^۳ . و از طرفی صناعت موسیقی را اشرف صناعات می دانستند زیرا که :

" و اصنعان این صناعت حکماء الهی بوده اند مثل فیثاغورس که واضع این فن او بود و او حکیمی به غایت واصل محقق بود و در ریاضات و مجاهدات بمرتبه ای رسیده بود ^۴ . حکایت : " نقل از داود علیه السلام چنین است که هر وقت او را به حضرت عزت حاجتی بودی آلت های این صنعت ساز کردی و بر اصوات و نغمات آن تضرع و ابتهال نمودی و در میان اهل اسلام نیز همین ضابطه مضبوطست چه در مساجد و مزارات در تلاوت و ذکر بالوان نغمات مترنم می شوند تا به حدی که بعضی از حضار که قلب ایشان ارق باشد جام ها بدرند و رقت بکنند و نفیر به فلک رسانند ^۵ ."

یاد آوری چنین مطالب درباره جایگاه موسیقی در فرهنگ معنوی ایران بسیار زیاد است ، زیرا منشاء همه آنها از

کتاب آسمانی " قرآن کریم " است که در سوره بقره آیه ۶۰ و همچنین سوره اعراف آیه ۱۶۰ درباره حضرت موسی آمده است :

" و چون موسی برای قومش در طلب آب برآمد ، به او گفتیم با عصایت به آن سنگ بزنی ، آنگاه از آن دوازده چشمه شکافت و هر گروهی آبشخور خود را شناختند ^۶ ."

و چنین است که تفسیری از آیه فوق را از نظرگاه موسیقی دانان قدیم در رساله ای چنین می خوانیم :

" موسی عصا بر آن سنگ زد چشمه آبی بیرون آمد و به دوازده بخش شد و از هر یک صدایی شد ، جبرئیل آمد و گفت " یا موسی فراگیر " موسی دوازده مقام را از آنجا فرا گرفت بعد از آن لفظ موسیقی به کثرت این علم در عالم علم شد ^۷ ."

و یاد در همین رساله می خوانیم که : " هیجده هزار عالم در تسبیح و تهلیل کل اشیاء به آهنگ و اصول مشغولند اگر آهنگ یکی بی اصول گردد ملال در ذات به هم رسد ^۸ . که در این تفسیر عدد هیجده را می توان نمادی از آیه " بسم الله الرحمن الرحیم " به عبارتی دانست که شامل هیجده حرف است و نغمات موسیقی در تقسیم دستان کامل موسیقی ایران نیز شامل هیجده نغمه می باشد و از طرفی واژه ستایش انگیز " تسبیح را در آیه ۷۹ سوره انبیاء مشاهده می کنیم :

" و آنرا به سلیمان فهماندیم و به هر دو حکمت و علم بخشیدیم و کوه ها و پرندگان را تسخیر کردیم که همراه داود تسبیح می گفتند و توانای آن کار بودیم ^۹ ."

و یاد در آیه ای دیگر (سوره ص آیه ۱۸) چنین می خوانیم که : " ما کوه ها را همراه او (داود) رام کرده بودیم که شامگاهان و بامدادان همنوا با او تسبیح می گفتند ^{۱۰} ."

و در سوره ای دیگر چون سبأ آیه ۱۰ چنین آمده است که :

" و به راستی از خود به داود بخششی ارزانی داشتیم ای کوه ها و ای مرغان با او همنوایی کنید ^{۱۱} ."

و به راستی حضرت داود کیست ؟ که خداوند در سوره اسراء آیه ۵۵ زیور را به او عطا می کند .

" و پروردگار تو به هر آنکه در آسمان ها و زمین هست داناتر است ، و به راستی بعضی از پیامبران را بر بعضی

دیگر برتری بخشیده ایم، و به داود زیور عطا کرده ایم".^{۱۲}
 و اما زیور چیست؟ که واژه آن بارها در قرآن کریم به کار رفته است. زیور که از ریشه کلمه زبر به معنی کتاب آسمانی داود تفسیر شده است در سوره های آل عمران آیه ۱۸۴، نحل آیه ۴۴، شعرا آیه ۱۹۶، قمر آیه ۵۲ آمده است. ولی واژه زیور به معنی کتاب مقدسی که بر داود (ع) نازل شد و آن همان مزامیر است.^{۱۳} و مزامیر نیز مجموعه سرودهای حضرت داود نبی است. این سرودها که اشعار آن روحانی است محض تمجید و تقدیس حضرت اقدس الهی با آواز همراهی خوانده می شود.^{۱۴}

بنابراین با توجه به منبع مهمی همچون قرآن کریم جایگاه معنوی موسیقی در متون قدیم تا اندازه ای مشخص می شود و حتی جنبه معنوی آن برمی گردد به زمان پیدایش مقام ها که هر مقامی از پیغمبری جدا شده مثل آنکه: " آدم صفی الله علیه السلام در آهنگ راست ربنا ظلمنا گفتی، ابراهیم در مقام حجاز صحف تلاوت فرمودی و حضرت یوسف در مقام عشاق به صد اشتیاق مناجات به حضرت دوست کردی و یونس در آهنگ کوچک تضرع کردی و داود در آهنگ حسینی نغمه سرا بودی".^{۱۵}

تقسیم بندی موسیقی از لحاظ جغرافیایی

به طور خلاصه و اجمال موسیقی را به موسیقی اروپا، آسیا، آفریقا و آمریکا می توان تقسیم کرد و در قاره آسیا آن را به: خاور دور، خاورمیانه و آسیای میانه و سپس خاورمیانه را به مصر، لبنان، سوریه، عراق و ایران که از قدیم مراکز مهم موسیقی بودند تقسیم نمود و بالاخره ایران را هم به نواحی مختلف تحت عنوان "موسیقی نواحی - مقامی" مانند موسیقی سیستان و بلوچستان، خراسان، ترکمنستان، مازندران، آذربایجان، کردستان، لرستان و فارس همچنان تقسیم نمود و به طور کلی دارای یک موسیقی ملی و رسمی به صورت کاملاً پیش رفته تحت عنوان های "موسیقی آیینی - مذهبی" و "موسیقی دستگاهی - ردیف" نام برد.

از لحاظ فلسفی

- ۱- موسیقی هنری (اندیشمندانه، عالمانه، جدی) Savant
- ۲- موسیقی عامه پسند (تفنی، بازاری) Pop

از لحاظ علمی

- ۱- علم نظری که از قواعد و اصطلاحات موسیقی گفتگو می کند شامل: تعریف موسیقی، موضوع، صوت، فواصل، ملایمت، وزن، مقام ها، دستگاه ها، آوازها و گوشه ها.
- ۲- علم عملی که شامل: اجرای موسیقی، نوازندگی، تکنوازی، آهنگسازی (تصنیف، رنگ) بدیهه نوازی یا بدیهه سرایی، آداب نوازندگی یا خوانندگی

از لحاظ تاریخی در ایران

- ۱- دوره قبل از اسلام: شامل هفت خسروانی، سی لحن و ۳۶۰ دستان
- ۲- دوره بعد از اسلام: موسیقی مقامی (جهان اسلام) شامل دوازده مقام مشهور و شش آوازه.
- ۳- دوره معاصر: شامل هفت دستگاه و پنج آواز و حدود ۳۶۰ گوشه در مجموعه ای به نام "ردیف".

از لحاظ کاربردی

انواع مختلف موسیقی کنونی ایران می تواند در زمینه های مختلف کاربرد داشته باشد از جمله:

- ۱- برای کودکان تحت عنوان موسیقی کودک
- ۲- همچنین: موسیقی جوان
- ۳- موسیقی فیلم و سریال
- ۴- موسیقی مذهبی
- ۵- موسیقی درمانی
- ۶- موسیقی ورزشی
- ۷- موسیقی نظامی
- ۸- موسیقی مناسبی

از لحاظ ارزشی (علوم دستوری)

- ۱- منطق شامل: حق و باطل، درست و نادرست در موسیقی.
- ۲- اخلاق شامل: خیر و شر، خوب و بد، پسندیده و ناپسند.
- ۳- زیبا شناسی شامل: زیبا و زشت، ملایم و ناملایم

۱- شیوه های آموزش

الف: به روش شفاهی (سینه به سینه)
ب: به روش مکتوب شامل کتابت، مصوت

۲- حوزه های آموزشی

الف: نواحی - مقامی در سایر نقاط ایران
ب: دستگاهی - ردیف شامل هفت دستگاه و پنج آواز
ج: کلاسیک (غربی)

۳- دوره های آموزش

۱) مقدماتی
۲) متوسط
۳) دوره تکمیلی یا عالی
۴) نحوه تفکر در آموزش
الف: با تفکر سنتی (قدیم)
ب: با تفکر مدرن غربی (جدید)

تقسیم بندی موسیقی کنونی ایران^{۱۶}

اکنون با مراجعه و مطالعه تقسیم های ارایه شده می توان انواع موسیقی که در حال کنونی در ایران وجود دارد، تولید و اجرا می شود و در زمینه هر کدام مخاطب و شنونده خود را داراست، به صورت زیر عنوان نمود:

۱- موسیقی نواحی مختلف ایران و مراسم آیینی و مذهبی تحت عنوان های:

الف) موسیقی نواحی - مقامی
ب) موسیقی آیینی - مذهبی، اعم از موسیقی مراسم سینه زنی، تعزیه، موسیقی زورخانه و خانقاه

۲- موسیقی دستگاهی - ردیف

۳- موسیقی ترکیبی (ملی) شامل ترکیبی از موسیقی غربی و ایرانی چه در زمینه تئوری و چه در زمینه عملی و چه در آداب آموزش و اجرا.
۴- موسیقی عامه پسند یا پاپ، اعم از ایرانی و غیر ایرانی و یا ترکیبی از هر کدام.
۵- موسیقی کلاسیک (غربی) اعم از آثار اروپایی و یا ایرانی.

حال به آسانی می توان به انکاء تقسیم بندی فوق، آثار تولید شده در هر حوزه موسیقی رابرسی نمود. همان طور که در تقسیم بندی فلسفی مشاهده می شود هر نوع موسیقی می تواند در دونوع عامه پسند و یا جدی تقسیم نمود که البته باید توجه داشت که این تقسیم بندی جنبه ارزشی ندارد، هرچند که می توان نوع جدی آن را عالمانه و دانشمندانه تصور کرد و به آن ارزش فرهنگی - هنری و یا متعالی داد و نوع دیگر که عامه پسند است را بازاری و یا تفریحی خواند.

تقسیم بندی فلسفی را برای این بررسی مناسب می دانیم و منظور از لحاظ فلسفی هم فلسفه رایج در دنیای کنونی است، نه آن فلسفه الهی که معمولاً آن را حکمت می دانیم که بار ارزشی فراوانی در خود دارد. بنابراین در این تقسیم بندی فلسفی دیگر مسئله خوبی و بدی، خیر و شر، زشت و زیبا، حق و باطل وجود ندارد بلکه یک تقسیم بندی است که آنچه موجود است و در همه جای دنیا آن را به کار می برند، مد نظر داریم: موسیقی عامه پسند و موسیقی هنری (جدی) و طبیعی است که چنانچه از نام آنها مفهوم می شود هر کدام دارای ویژگی مخصوص به خود می باشند که کارشناس و خبره موسیقی به خوبی و به آسانی اختلاف آنها را تمیز می دهد همان طور که هر آشنا به صنعت و هنر فرش به آسانی می تواند بین یک فرش ماشینی و فرش دستباف تفاوت قایل باشد و یا تفاوت بین یک گل مصنوعی با یک گل طبیعی و تازه را تشخیص دهد. به هر جهت ویژگی های هر دو نوع موسیقی از نظر کارشناسی مشخص و قابل بررسی است و از آنجا که این ویژگی ها کاملاً فنی می باشند از حوصله این مقاله بیرون است ولی دقیقاً به نکات فنی آن از هر لحاظ توجه و دقت می شود.

پژوهش کاربردی و میدانی
و بدست آوردن آمارهای انواع موسیقی

آمارهای منتشر شده و آثار موسیقی ارائه شده توسط رسانه ها اعم از شبکه های صدا و سیما و نوارها و سی دی های منتشر شده توسط مرکز موسیقی وزارت ارشاد و حوزه هنری و همچنین تمامی شرکت ها و موسسات فرهنگی - هنری که به تولید موسیقی می پردازند، به خوبی نشان نمی دهد که وضعیت موسیقی چگونه می تواند باشد زیرا از تقسیم بندی کارشناسانه برخوردار نمی باشند بلکه به ظاهر انواع موسیقی توجه می شود.

نگاه اول

در اولین نگرش کلی و پژوهش علمی و فلسفی متوجه می شویم درصد بالایی که نزدیک به حدود ۹۵٪ کل آثار تولیدشده در هر نوع موسیقی شامل موسیقی مردم پسند می باشد، اعم از موسیقی دستگامی (سنتی)، موسیقی نواحی (محلی)، موسیقی عامیانه (قومی)، موسیقی مذهبی، موسیقی ترکیبی و موسیقی کلاسیک که از بین آنها در زمینه موسیقی دستگامی - ردیف (سنتی) عامه پسند حدود ۳۰٪، موسیقی ترکیبی - ملی عامه پسند حدود ۲۰٪، موسیقی پاپ عامه پسند حدود ۳۰٪، موسیقی نواحی - مقامی عامه پسند و موسیقی آیینی - مذهبی مردم پسند حدود ۱۵٪ تولید و اجرا می شود.

نگاه دوم

در زمینه موسیقی جدی (عالمانه) حدود ۵٪ باقی می ماند که حدود ۱/۵٪ آن شامل موسیقی دستگامی - ردیف و حدود ۱/۵٪ شامل موسیقی کلاسیک و حدود ۱٪ شامل موسیقی ترکیبی - ملی و حدود ۱٪ هم شامل موسیقی آیینی - مذهبی و نواحی - مقامی می باشد البته باید توجه داشت که نسبت درصد اعداد فوق در نگاه اول و نگاه دوم تقریبی و تخمینی می باشد که اعداد بالا مانند ۹۵٪ نشانگر کثرت درصد و اعداد پایین مانند ۱٪ نشانگر کاهش آنست^{۱۷}

نگاه سوم

حال اگر خواسته باشیم وضعیت کنونی ایران را از لحاظ کاربردی نیز بررسی نماییم به آسانی می توان گفت که در زمینه موسیقی کودک، موسیقی جوان، موسیقی ورزشی و نظامی تقریباً هیچگونه اثری تولید و اجرا نشده است یعنی اکثر آثار در زمینه موسیقی فیلم و سریال و موسیقی عامه پسند به طور کلی برای همه اشخاص شنونده موسیقی تولید شده است.

نگاه چهارم

و اگر خواسته باشیم مسئله را از لحاظ ارزشی مورد بررسی قرار دهیم که حق هم همین است آن وقت چیزی جز تاسف در پیش نخواهیم داشت زیرا موسیقی که نتواند در جایگاه علمی و عالمانه و یا متعالی و یا فاخر خود قرارگیرد مسلماً مسایل جدی هم چون فرهنگ سازی و حفظ هویت آن و سلامت جامعه را در برنخواهد داشت و نتیجه ای جز بدبینی و افسردگی و ناامیدی به بار نخواهد آورد. زیرا تناسب و تعادلی منطقی و عادلانه بین موسیقی جدی و عامه پسند برقرار نشده است.

نتیجه گیری

آثار آنها مشاهده می شود آثار موسیقی عامه پسند از حد متعادل آن بسیار فراتر رفته است هرچند که از لحاظ فقهی عوارض جنبی را در بر ندارد و در حوزه تفریحات سالم قرار می گیرد ولی از آنجا که عاری از هنرمتعالی و فرهنگ ساز و اصالت می باشد اشاعه بی رویه آن برای جامعه ای ما مناسب نمی باشد.

۱- در بررسی متون قدیم همان طور که مشاهده می شود موسیقی از لحاظ تفکر و منشاء ارتباط به عوالم روحانی و معنوی دارد و کاربرد آن برای تعالی و نشاط معنوی انسان است و به دور از هرگونه لهو و تفنن می باشد.
۲- همچنان که در تقسیم بندی انواع موسیقی و تولید

پیشنهادها

- ۱- تشکیل یک شورای عالی سیاست گذاری علمی و پژوهشی درباره موسیقی توسط ۳ - ۵ موسیقیدان برجسته دلسوز که بتواند پیشنهادهای اساسی و فرهنگ ساز ارائه دهد.
- ۲- تشکیل چند شورای تخصصی در هر یک از انواع موسیقی که در ایران رایج می باشد. مانند:
شورای تخصصی موسیقی دستگامی - ردیف
شورای تخصصی موسیقی ترکیبی - ملی
شورای تخصصی موسیقی کلاسیک - بین المللی

شورای تخصصی موسیقی نواحی - مقامی و آیینی - مذهبی

- شورای تخصصی موسیقی مناسبتی، روز، عامه پسند، عامیانه و پاپ که بتوانند به صورت کارشناسی موسیقی را از لحاظ اجرا و کیفیت ارتقا دهند و نسبت انتشار هر کدام را متعادل سازند و هر مرکز موسیقی می تواند سیستم آن را در برداشته باشد.
- ۲- شورای هنر انقلاب فرهنگی و فرهنگستان هنر باید مسئله توزیع و اشاعه موسیقی را جدی تلقی نمایند و برای متعالی شدن آن پیشنهادهای کاملاً علمی و فرهنگ سازی به خصوص در زمینه شناخت هنری آن برای سازمان ها و مراکز موسیقی و مردم فراهم سازند.
- ۴- دولت و مجلس به امر پژوهش در زمینه موسیقی، بودجه لازم را در اختیار مراکز آموزشی و اجرایی و تولید موسیقی جدی و متعالی فراهم سازند و مراکز موسیقی هم بهتر است بودجه اختصاص یافته را فقط صرف تولید موسیقی جدی نمایند تا نتیجه ای حاصل آید.
- ۵- و چقدر خوب خواهد شد که ارتباط حوزه و دانشگاه در زمینه موسیقی هم برقرار شود و با کمک همدیگر در سایه همدلی و دلسوزی برای جامعه ایران اسلامی مشکلات فقهی و اجرایی آن برطرف شود.

پی نوشت ها

۱- رساله موسیقی بهجت الروح تالیف عبدالمومن بن صفی الدین انتشارات بنیاد فرهنگ ایران، اردیبهشت ۱۳۴۶، صفحه ۲۳.

۲- بحورالحان، فرصت شیرازی، انتشارات فروغی، فروردین ۱۳۵۴، صفحه ۹

۳- سه رساله فارسی در موسیقی، مجمل الحکمه، رسائل اخوان الصفا، بخش موسیقی ترجمه فارسی، انتشارات مرکز نشر دانشگاهی تهران، به اهتمام تقی بینش چاپ اول ۱۳۷۱ صفحه ۴۷

۴- سه رساله فارسی در موسیقی، کنزالتحف، به اهتمام تقی بینش، انتشارات مرکز نشر دانشگاهی تهران، چاپ اول ۱۳۷۱، صفحه ۹۴

۵- همان کتاب. صفحه ۹۵

۶- قرآن کریم، ترجمه بهاء الدین خرمشاهی، انتشارات نیلوفر - جامی، تهران ۱۳۷۴ صفحه ۹

۷- رساله در باب معرفت علم موسیقی (قرن نهم و دهم ه. ق) باهتمام یحیی ذکاه، نامه مینوی، صفحه ۱۹۱

۸- همان کتاب. صفحه ۱۹۱

۹- قرآن کریم، ترجمه بهاء الدین خرمشاهی، انتشارات نیلوفر - جامی، تهران ۱۳۷۴ صفحه ۲۲۸

۱۰- قرآن کریم، همان کتاب آسمانی، صفحه ۴۵۴

۱۱- قرآن کریم، همان کتاب آسمانی، صفحه ۴۲۹

۱۲- قرآن کریم، همان کتاب آسمانی، صفحه ۲۸۷

۱۳- فرهنگ فارسی، محمد معین جلد پنجم بخش سوم انتشارات امیرکبیر ۱۳۷۱

۱۴- فرهنگ فارسی، محمد معین، همان کتاب

۱۵- رساله در باب معرفت علم موسیقی به اهتمام یحیی ذکاه، نامه مینوی، صفحه ۱۹۲

۱۶- تقسیم بندی فوق بر اساس مطالعه و بحث های اعضای شورای موسیقی فرهنگستان هنر می باشد که طی جلسات متعدد انجام گرفته است.

۱۷- بدیهی است که نسبت درصد اعداد در مقاله فوق با نسبت های آماری که از طرف مراکز تحقیقاتی و پژوهشی واحدهای تحقیقاتی سازمان صدا و سیما و مرکز مطالعاتی و تحقیقاتی وزارت ارشاد منتشر شده است هماهنگی ندارد، نگارنده معتقد است که آمارهای منتشر شده اگر هم بسیار دقیق باشند مژمر نمی باشند زیرا با یک نگرش علمی و کارشناسی همه انواع موسیقی انجام نگرفته است و اتفاقاً از این نظر به صورت کلی آمار گرفته شده است زیرا هیچ کدام مشخص نمی کنند که نسبت درصد مثلاً موسیقی سنتی از کدام نوع می باشد، سنتی عامه پسند و یا سنتی عالمانه؟ درحالی که اگر روش آمارهای فوق کارشناسانه بودند و از یک تقسیم بندی علمی پیروی می کردند، نتایج حاصل کاملاً مژمر نمی بود ولی به عقیده نگارنده در این مورد اطلاعات دقیق آماری تأثیری چندان در نحوه تعیین وضعیت کنونی ندارد زیرا آنچه مهم است نسبت تقریبی آن است که به مراتب صحیح تر و سالم تر از یک آمارگیری صرف بی هدف می باشد.

منابع و مآخذ:

۱- قرآن کریم، ترجمه بهاء الدین خرمشاهی، انتشارات نیلوفر - جامی، تهران ۱۳۷۴

۲- رساله موسیقی بهجت الروح، تالیف عبدالمومن بن صفی الدین، انتشارات بنیاد فرهنگ ایران، ۱۳۴۶

۳- بحورالاحان، فرصت شیرازی، انتشارات کتابفروشی فروغی ۱۳۵۴

۴- سه رساله فارسی در موسیقی، دانشنامه علایی، رسائل اخوان الصفا، کنزالتحف، به اهتمام تقی بینش، انتشارات مرکز نشر دانشگاهی تهران، چاپ اول ۱۳۷۱

۵- رساله در باب معرفت علم موسیقی به اهتمام یحیی ذکاه، نامه مینوی

۶- فرهنگ فارسی، محمد معین، انتشارات امیرکبیر ۱۳۷۱